

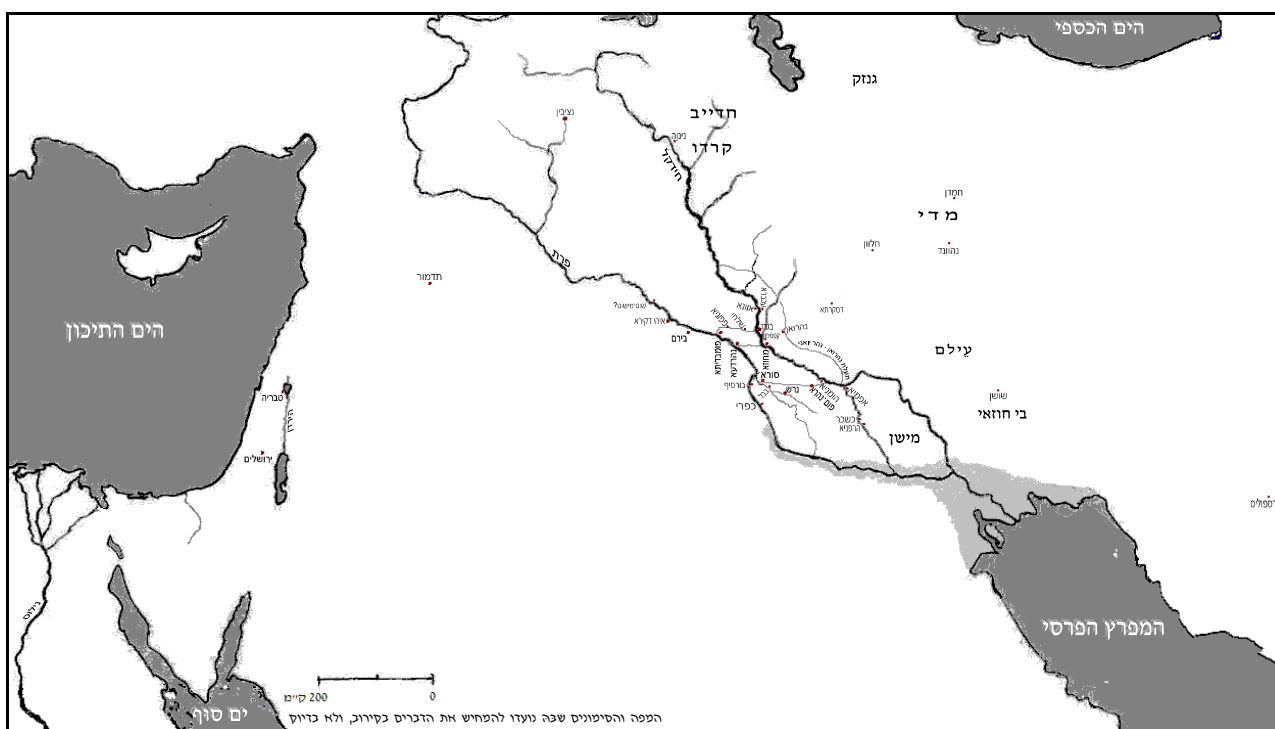
בבל בתקופת התלמוד לקידושין עא:-עב: - תחומי בבל המיוחסת

פני הארץ

מוצא הפרת והחידקל בדרום-מזרח טורקיה. הנהרות זורמים דרומה-מזרחה, ולבסוף מתאחדים ויוצרים נהר שנקרא שַט-אל-עַרַב, הזורם כ-200 ק"מ ונשפך למפרץ הפרסי (ים ערב).

האזור שבין הנהרות קרוי מסופוטמיה. האזור הצפוני, סמוך למוצא הנהרות, הוא הררי. אך הדרום הוא מישור נמוך (בגדד, שעל החידקל, היא בגובה כ-35 מטר מעל פני הים), ובמרחק כ-300 ק"מ מהמפרץ הפרסי (קרוב לכשכר שבמחוז מִישֶׁן) גובה המישור והנהרות הוא כ-8-9 מטרים בלבד מעל פני הים. לעתים עולים מי הנהרות על גדותיהם ומציפים את סביבתם. עם מי הנהרות בא סחף, שמצטבר עד שחוסם את הנהר, והנהר קופֶלֶס לו דרך אחרת. ישנן הערכות שבעבר היה חוף המפרץ הפרסי צפוני-מערבי קילומטרים רבים ממקומו כיום, ועם השנים 'הובס' בידי הסחף והתרחק.

בבל אינה משופעת במשקעים, ומי הנהרות הכרחיים לחקלאות. בעבר היתה רשת תעלות להזרמת מים מן הנהרות. סביב התעלות התקיימה החקלאות, וכדי שלא יעמדו המים במקום ויציפו את השדות היו התעלות מפולשות - מנהר לנהר. המפורסמת שבהן בתלמוד היא התעלה 'נהר מלכא'. רשת התעלות נהרסה בפלישת המונגולים (בראשית האלף השישי למנייננו). מפאת הזרימה המישורית של הנהרות, האזור מתאפיין בכצות רבות.

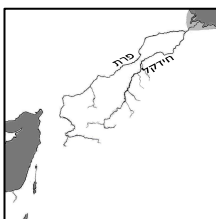
בסוגיה בקידושין (עא:-עב.) מפורטים גבולות בבל לעניין חזקת הייחוס שהתייחדה בה בבל. חלק משמות המקומות שהוזכרו אינם מזוהים כיום, או שאין זיהויים ודאי. הזיהויים של יישובי היהודים בבבל מתבססים ברובם על דמיון שמות לשמות יישובים הנזכרים בכתבי גיאוגרפים ערביים והיסטוריונים יוונים ורומיים מימי הביניים (ראה ב'צ' אשל, במבוא לספרו יישובי היהודים בבבל בתקופת התלמוד). לדעת א' אופנהיימר ומ' לָקֶר (גבולות בבל ליוחסין, ציון 6), יש חיפיה בין גבולות בבל ליוחסין ובין גבולות מחוזיים ומנהלתיים של השלטון השַאֲסָנִי.

תמצית סוגיית הגבולות (מתוך 'תמצית מסקנות הדף'):

גבולות בבל ליוחסין: מזרחית לחידקל - רב: נהר עזק; שמואל: נהר יואני. למעלה על החידקל - רב: בגדא ואוואנ (שביניהן החידקל); שמואל (מוסיף): מושכני. בתחתית החידקל - אפמיא-התחתונה (דוברת מישנית) ואינה בכלל (המרחק ממנה לעליונה הכשרה - פרסה). במערב, על שפת הפרת (גבול עליון) - רב: נמל תולבקני (אביי קילל את הסומך על כך); שמואל: גשר בית פרת (א: הוסיף; ב: חיסר, ואחרי זמנו הוזז הגשר למעלה); ר' יוחנן: מעבורת גיזמא, ויצאת 'רצועה' כשרה באלכסון עד למעלה מאי-הידקרא (הפסולה), ובתוכה שוטי-מישן.

עב. [לגישין (עי' גישין ו.)] - ר"פ: כמחלוקת ליוחסין; רב יוסף: מודים, עד אַגַּם-הערבות השני שתחת הגשר.]

בירם - מערבית לפרת - מיוחסת. חבילי-ימא (=פרת-דבורסי), וכ"ש שוניה וגוביא וציצורא - המעולים שבבבל. רב: נהר חלוון - מיוחסים; ר' יוחנן חולק: "וַיִּנְחַם בְּחֶלֶק (חלוון) וּבְחֶבְרוֹן (חדיב) נְהַר גִּזְוִן (גינזק) וְעַרְיָ מְדִי (חמדן וי"א נהונד, וחברותיה) - כולן פסולות. ומיבמות (סא-ל"א): העיד ר' דוסא בשם חגי הנביא, שמקבלים גרים מבני קרדו (אך לא מן הקרתיים, מפני תערובת ממוזים, צאצאי בנות ישראל, וכסוכרי שולדן מגוי ממזר) ותדמור. ר' יוחנן א, רב יוסף: מתדמור לא (צאצאי בנות ישראל שנחטפו בידי עבדי שלמה, וי"א בידי גויים בשעת החורבן), ופסוליהם התגלגלו למישן ולהרפניא.

תרשים 2:
הנהרות זורמים מדרום לצפון

דברי רש"י בסוגייתנו, לגבי מהלך זרימת הנהרות. רש"י (ד"ה עד נהר עזק) כתב שהפרת והחידקל זורמים מן הדרום לצפון. על פי דבריו, למד זאת משני מקומות בדברי חז"ל: בבל לצפונה דארץ ישראל היא (ב"ב כה); הפרת מעיד על גשמי א"י - ונמצא שירוד מא"י לבלל (שבת סה:).

רש"י פתח את דבריו בהסתייגות - "לפי העניין נראה..." לפני רש"י לא עמדו מפות, אך מדבריו מסתבר שהפיר אפשרות אחרת להסביר את מהלך הנהרות, ובכל זאת העדיף לפרש כאן בפשטות באופן הנ"ל. האפשרות האחרת היא, כנראה, זו שמובאת בתוס' בשם **רבנו תם**: הנהרות זורמים מהצפון לדרום. ובבל לצפון א"י פירושו: לצפון-מזרח; שהרי בכל התלמוד נקראת א"י 'מערבא' (תוס' בכורות נה: ד"ה מטרא). ניתן שרש"י הוקשה לפרש כך, שכן בבל מזרחית לא"י הרבה יותר ממה שהיא צפונית (במפות של היום, לדוגמה, נראית תל-אביב סמוכה לקירורח 32, וחורבות העיר בבל העתיקה צפונית

לק זה כ-60 ק"מ בלבד). לכן העדיף כאן, בסוגיה שאינה למעשה, להתעלם מאפשרות זו ולהציג את מהלך הנהרות באופן אחר (אולי תיאורטי), 'לפי העניין'.

אמנם, במקום אחר (לגבי כיוון הנחת אבני בית הכיסא, ברכות סא: ד"ה הו שדין; ובראיתא הירח אחרי המולד, ר"ה כ: ד"ה לידן וד"ה מכסיא) כתב רש"י במפורש שבבל היא במזרח של א"י, כמובח שם בסוגיה. ויש מקום (עירובין יט. ד"ה משתבח; ברכות נד. ד"ה עבר ימיא) שקצת משמע מדבריו כשיטת תוס' כאן (הארכנו בזה מעט בהערות לתמצית מסקנות הדף).

הערות לגבי מקומות מסוימים

נהר עזק ונהר יואני. נראה שאלו תעלות, או נהרות טבעיים, ממזרח לחידקל ומקבילים לו, ותוחמים את היישובים המזרחיים לחידקל. מהצורים שבפירושי מהרש"ל ומהרש"א עולה ששמואל מוסיף על רב בזה, כלומר - נהר יואני מזרחי לנהר עזק. נהר עזק לא זוהה באופן ברור. נהר יואני זוהה עם תעלת נהרואן (ראה: נאמן, אצ"ל לגיאוגרפיה תלמודית; אשל, יישובי היהודים בבבל). ולדעת אופנהיימר ולקר (גבולות בבל ליוחסין, ציון ג, עמ' 185-186 ו'ע"ש הערה 70) אין הכוונה לנהר אלא לנקודת יישוב, כמו שמות המקומות בשאר הסוגיה, ו'נהר יואני' הוא העיר נהרואן, שממזרח לחידקל (כ-20 ק"מ מצפון-מזרח לבגדד).

בגדא אוונא. רש"י (ד"ה עד בגדא אוונא): "מקומות הם סמוכות זה לזה וחדקל מפסיק ביניהן". אופנהיימר ולקר (שם עמ' 174-176) כתבו שלפי התוואי הישן של החידקל היה זה כך, אִנָּא במערב (כיום החידקל מזרחי לשניהם; והשווה אשל, עמ' 13). והעדיף גרסת כת"י (וטוקן 111) "**עבבא**" במקום "בגדא", ומקומות אלו מזוהים בקרבת החידקל, כ-55 ק"מ צפונית לבגדד, ומרחקם מבגדד שווה (שם, הערה 7).

מושכני. גבול החידקל העליון לפי שמואל. לפי רש"י, שמואל הרחיב את הגבול כלפי מעלה (רש"י כתב דרום כפי דרכו בסוגיה, כאמור לעיל). יש שקבעו את מקומה סמוך לאוונא, ולפיכך "ההבדל בין החולקים הוא זעום" (אופנהיימר ולקר, עמ' 175-177). במפה שלחם ציינו את העיר מערבית לחידקל, ומעט צפונית מאוונא. ויש שציינו מעט דרומה, ע"י: נאמן, במפה ו'ע"ש). ויש שהצפינו עד קרבת האגס ון שבארמניה (ראה: אשל עמ' 140-141; 278), ואין זה מסתבר.

אפמיא. שתיים, ביניהן פרסה, קרוב ל-4 ק"מ (להבדיל מאפמיא שבסוריה, משנה חלה ד, יא). בְּרָן (אצ"ל עברית ערך בבל), אבי יונה (אטלס כרטא), אופנהיימר ולקר (עמ' 177) ועוד, מיקומה באזור העיר פות אלמארה, סמוך להתפצלות החידקל בדרומו לשתי זרועות. אשל (במפה בסיסוף הספר; וע"י בְּרָן) הדרים אותה מעט מזה. ופ' נאמן (ערך אפמיא) כתב (בניגוד למסומן אצלו במפה שלפני הערך בבל) שאפמיא תתייחס היא כיום קורנה (סמוך לאיחוד הפרת והחידקל. וכך סימנו במפה שבתלמוד שוטנשטיין). זיהוי זה מתאים יותר לדברי רש"י (תחילת עב), שנימק את התעלמות הסוגיה מהגבול התחתון על הפרת בכך שהפרת נשפת לחידקל; אך צ"ע, ש"כ פולל בתוכו את מחוז מישן, שידוע בבבלתי מיוחס; גם ייתכן שבאותם זמנים היתה קורנה בתוך היס, טרם נסוג החוף. וראה להלן.

גבול **דרומי** על הפרת. לא הוזכר בסוגייתנו; ורש"י (עב. ד"ה והאינא) נימק זאת בכך "שפרת נופל בחידקל ועוד בבל מושכת למטה ממנו עד אפמיא תתאה, כדאמר לעיל". פשטם של דברים, כאמור, שאפמיא תתאה שוכנת על שפת הַשְׁטִי-אל-ערב. אך זה קשה, כאמור. וייתכן שהכוונה לתעלה המחברת את הפרת אל החידקל לפני ההתמזגות; ואם נמקם את אפמיא העליונה בעיר פרת, כרוב הדעות (ראה לעיל), אפשר שפינה ובין התחתונה נשפכה התעלה לחידקל (ובאופן שהעיר נרש תימצא בצפונה), וזו כוונת רש"י. לפי המפה של אשל (ראה לעיל), אולי התעלה היא 'נהר שביסנתא'. בדרך אחרת הלכו אופנהיימר ולקר (עמ' 180-185, ע"ש): הם הציעו נקודה דרומית על הפרת, "**תרבנקנה**", ע"פ דברי שמואל במדרש (בראשית רבה ט, א). ביחס לגבול המזרחי של א"י. לפי גיאוגרפים ערבים, היתה לשרון-ים מן המפרץ הפרסי שהגיעה עמוק עד גלף (דרומית לכפרי, לקבר יחאקל ולקבר יהויכין, וסמוך לחירה, שיש מזהים עם חרתא דארגיז. אנו צ"ע במפה בקירוב, בצבע אפור), ושם נשפכה אליו הזרוע המערבית של הפרת (וממערב לה היו נוהגים יהודים בבליים לקבור מתייהם, כעין קבורה בתחומי א"י. ע"ש).

אקרא דתולבקני (תולבקני, כתובות קיב), **גשר פרת; מעבורת גיומא.** גבול צפוני על הפרת. לפי פשט הסוגיה, הם צפונית-מערבית לפומבדיתא. לכן נראים דברי אופנהיימר ולקר (עמ' 179, ע"ש), ש'תולבקני' על הפרת, מעט מערבית לפומבדיתא ('בִּינְיָא'. לעומת המפות של נאמן, של "א ברור ושל אביינה [אטלס כרטא, מפה 153] - שהיא צפונית לנהרדעא וקרובה לה, על הפרת - ולפיהן פומבדיתא, סמל כשרות הייחוס, נותרת מחוץ לתחום. וזה תמוה מאוד. ולדבריהם יש לדחוק שאף לרב ולשמואל 'רצועה נפקא' מתולבקני או מגשר-פרת וכוללת את פומבדיתא בתחום הַשְׁר). את גישרא דבי פרת זיהו שם בסמוך לזה (ליד היישוב בְּתָ פארט. אופנהיימר, עמ' 179. נזכיר כי בגמ' אמרו שהגשר הוזה מעט). גיומא טרם זוהתה באופן משכנע (שם, עמ' 180); ויש שהרחיקה מאוד (ע"י אשל), ואין מסתבר. **איהי דקראי,** שמוחץ לתחומים, מזוהה עם העיר הית שעל הפרת, כ-100 ק"מ מערבית לפומבדיתא (אופנהיימר, עמ' 180, 187; אשל, ע"ש; ועוד).

ביבליוגרפיה נבחרת

פרופ' **אהרון אופנהיימר** ופרופ' **מיכאל לקר**, גבולות בבל ליוחסין, בתוך: ציון (כתב עת), ספר היובל (נ), התשמ"ה.

פרופ' **מיכאל אבי יונה**, אטלס כרטא לתקופת בית שני המשנה והתלמוד, התשכ"ו (עמ' 66, 100-98).

פנחס אשל, אנציקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית (2 כרכים), ת"א התשל"ב (לפני הערך בבל מופיעה מפה).

בן-ציון נאמן, יישובי היהודים בבבל בתקופת התלמוד, אונומסטיקון תלמודי, התשל"ט.

ד"ר **אברהם יעקב בְּרָן**, מפת בבל והארצות הסמוכות בתקופת התלמוד, בתוך: האנציקלופדיה העברית, ערך בבל, כרך 2 [ביקר באזור פעמיים, לפני כ-80 שנה, ובדק גם דעות ומסורות רבנים ומלומדים בבגדד. כן כתב לי בנו, עורך האטלסים פרופ' משה ברור].

'בין הנהרות' שבדברי ר' יוסי ב"ר חנינא (עב). ברש"י (ד"ה מייחסי; וכך הבינו בדבריו תוס' עירובין יט. ד"ה אם) משמע שזה שם נוסף לארץ בבל דידן; ונראה שכוונת ר' יוסי ב"ר חנינא להרחיב ולהכשיר רצועת יישובים הצפונית לתחומי בבל האמורים (ע"י מהרש"ל ומהרש"א). אך בתוס' (ד"ה בין ועירובין שם) חלקו עליו, שאינו בבל אלא איזור צפוני יותר (וכך נקטו אשל, אופנהיימר עמ' 186). **שוט מישוט**, מעבר לאיהי דקרא, טרם זוהתה כראוי (אשל הרחיק עד "הגבול שבין בבל ובין סוריה", כיום "בתורכיה, 65 ק"מ מגבול סוריה". לכאורה רחוק מדי).

"להך גיטא דפרת עד היכא... בירם..." (עב). נראה שהכוונה בדיון זה לברר עד כמה נמתח הגבול ממערב לפרת, והוא מקביל לנאמר בראש הסוגיה לגבי הגבול שממזרח לחידקל (שם - נהר עזק או נהר יואני), מלבד הגבולות (עליון ותחתון) על הנהר עצמו. אלא שבינוגוד למזרח החידקל, שהיו שם יישובים אף במרחק מה מן החידקל, במערב הפרת לא היו כ"כ כי אם ממש על שפתו, ובירם התייחסה בהיותה מערבית (ע"י ר"ה כג; וע"י אשל ערך בירם. אך לדעת אופנהיימר ולקר, תחום בבל המיוחסת הוא בין הנהרות, ומה שנזכר מעבר להם, מזרח ומערב, אינו הרחבה של הגבול אלא ציון מקומות מסוימים לשבח ייחוסם).

ארבא תניינא דגישרא (כת"י: מינכן; דתני גישרא). הגבול לגיטין לפי רב יוסף, אגס-הקנים השני שמדרום לגשר (רש"י). לא התפרש לאיהו גשר הכוונה, ואולי הוא 'גישרא דבי פרת' שבדברי שמואל לעיל (וכ"כ ב'שוטנשטיין העיר' 4).

מחוזא. 'אמימר שרא ליה לרב הונא בר נתן למינסב איתתא מחוזיתא (ברש"י: ממחוזייתא. כת"י וטיקן: ממחוזיא)...'. רש"י: "ואין מחוזא בתוך גבולי בבל האמורים לענין יוחסין" (עב). מחוזא היתה סמוכה לחידקל (ברכות נט), מקום מושבו של רבא (ישיבת פומבדיתא פעלה במחוזא בימי כהונתו כראש הישיבה; איגרת רב שרידא גאון). עד כמה שידוע כיום, מקומה בתוך גבולות בבל ליוחסין, בניגוד לנאמר כאן; אפשר ליישב זאת בשתי דרכים: **א**] מסיבות מסוימות הורעה חזקת העיר, למרות הימצאותה בתוך תחומי בבל. אפשר להציע לכך גורמים אחדים: ריבוי הַגְרִים בעיר (עב). מעיד על הַגְרִיה רבה שגרמה לפקוק בחזקת הכפרות (ע"י תוס' גיטין ו. ד"ה והא; וע"ש בגמ', שבני העיר היו ניידים לסחורה באופן חריג ולא הכירו חתימות שכינהם); תערובת משפחות פסולות אחרי ימי רבא (ע"י לעיל ע"י); או תמורות צבאיות ומדיניות (העיר נטרפה בידי צבא רומי בשנת דק"כ, כ-11 שנה אחרי פטירת רבא. אבי יונה, עמ' 100; נאמן, ערך מחוזא). **ב**] 'מחוזא' שבסוגיה זו אינה העיר מחוזא סתם. אלא 'בי חוזא', הקרוי כיום חוויסטן (בדרום-מערב פרס, מזרחי למישן); מחוץ לגבולות בבל האמורים (נמצאת שכר כתב כן בספר ערוך השלם, ערך בי חוזא; וגורס כאן 'חוזייתא'). לכאורה, פירוש זה אינו תואם את דברי רש"י, אלא שבהגות בארות המים הגיה בדבריו 'ואין זו מחוזא בתוך גבול בבל'. ב"צ אשל כתב (יישובי היהודים בבבל עמ' 145) כי "בבבל היו ערים אחדות ששמן מחוזא", וכתב שהיא "הרחק צפונה מאוונא, ואף מנהר נהרואן". ושם הביא השערה נוספת, שכאן מדובר בעיר באזור תיפרית (שעל החידקל, בערך באמצע המרחק מנינה לבגדד), גם היא צפונית לגבולות בבל שבסוגיה.

לגבי מיקומה. מפורש שקרובה לחידקל (ברכות נט). באטלס של פרופ' משה בְּרָן צוינה בגדה המזרחית (כפי שצ"י אביו במפה שבאנציקלופדיה העברית ערך בבל); אך באטלס כרטא ועוד ציינו אותה בגדה המערבית (ויש שכתבו שהיא גם סמוכה לנהר מלכא - מרדכי דב יודלביץ, מחוזא, מוה"ק התש"ז; ראה גם: זאב דוב אלטיר מיייר הלוי, מחוזא, תר"פ, עמ' 3 הערה ב [אך אין הכרח במה שהסיק שם מ"ב"ע]).

גובאי לפי רב יהודה הם גבעוניים (עב). מובא כאן באוצר הגאונים (סל שצ"ו): "שם מקום הוא יחורי בבל בצד מזרחו שלחידקל מאחורי נהרואני נקראת גובאי. ועדיין קוראים אותו ישמעאלים גובאי". כלומר, נמצא בין בבל לעיקם; וע"י אשל (עמ' 83-84). ואין זו **גובאי** (אשל: עיר באיזור חביל ימא, בסביבות הפרת, דרומית לעיר בבל), הנזכרת (עב) כ"תכילתא" (תפארת; רש"י) של **חביל-ימא** (נכראה דרומית לסורא, על אשל ונאמן; ומשמע שהוא שם של אזור ולא עיר), עם **שוניא** (אשל: אין זיהוי ברור; ע"י נאמן) ו**וציצורא** (אשל: כ-20 ק"מ ממזרח לנהרדעא; ושמות אלו הם גם שמות נהרות וגם שמות יישובים שעל שפת אותם נהרות; וע"י נאמן).

תדמור (בבבלי נקראת גם תרמוד). אינה בבבל, אלא נווה-מדבר בצפון המדבר הסורי. ע"י יבמות (טז-יז, וראה הערתנוהחיצונית שם).